

Članak je primljen: 24. novembar 2013.
Revidirana verzija: 2. decembar 2013.
Prihvaćena verzija: 5. decembar 2013.
UDC: 791.223.1:930.85(=81/=82) ; 791.223.1:81'27

dr Dušan Jevtović

nezavisni umetnik i teoretičar
dusanshiromans@gmail.com

Sociolingvistički pristup ideologiji

Apstrakt: U doktorskom radu *Divljak protiv civilizacije: analiza predstava severnoameričkih starosedelaca u vesternu sa stanovišta sociolingvističke teorije* dat je specifičan pristup istraživanju ideoloških i stilskih odlika predstava Indijanaca i indijansko-američkog sukoba u klasičnom i savremenom vesternu, kao i njihove povezanosti sa odgovarajućim društvenim prilikama. Ovakvo istraživanje podrazumevalo je, pored analize odabranih filmova: 1) uvid u istorijsku uslovljenost datih predstava, odnosno, njihovu genealogiju; 2) uvid u njihovu funkciju u kontekstu popularnog filmskog žanra; 3) osvrt na sociolingvističku teoriju Bazila Bernstajna i njenu antropološku primenu kod Meri Daglas; 4) nalaženje načina primene sociolingvističke teorije na jezik filma. Osnovni koncepti Bernstajnovе teorije – učenje o postojanju dve vrste govornih kodova (ograničeni i razrađeni) koji su uslovljeni različitim društvenim prilikama i pogoduju razvijanju različitih ideologija – ovde su primenjeni na mahom međusobno suprotstavljena viđenja indijansko-američkog konflikta u klasičnom i savremenom vesternu. Primeri iz klasičnih vesterna uzeti su iz filmova Džona Forda: *Poštanska kočija*, *Rio Grande*, *Tvrđava Apača*, *Nosila je žutu traku*, *Tragači*, *Jesen Čejena*; oni iz savremenih vesterna uzeti su, posle preteča iz pedesetih godina (*Slomljena strela*, *Poslednji Apač*), iz revizionističkih filmova iz 1970. godine (*Mali Veliki Čovek*, *Plavi vojnik*) i iz postrevizionističkog *Plesa sa vukovima*. Tematska i sociolingvistička analiza predstava iz ovih filmova potvrdila je, najpre, pravilo koje se dalo uočiti i kod predstava iz ranijih epoha, da *plemeniti i zli divljak* opstaju tokom različitih perioda žanra kao suprotnost Zapadnoj civilizaciji, menjajući pritom neke svoje odlike zavisno od istorijskog konteksta. Potvrđena je, zatim, u skladu sa učenjem sociolingvistike, pretpostavka o odlučujućem značaju upotrebe stila u oblikovanju različitih ideoloških pogleda.

Ključne reči: sociolingvistika, ideologija, jezik, govorni kodovi, društvene sredine, strukturalizam, individualizam;

Ideologija i jezik – sociolingvistička teorija

U stvari, kad pojedinac uči zajednički jezik, on uči da opaža mogućnosti koje su na poseban način simbolizovane jezikom. Jezik se ne opaža kao niz mogućnosti koje mogu biti suptilno i senzitivno oblikovane, s ciljem da olakšaju razvoj jedinstvenog individualnog iskustva. Jezik nije sredstvo za relativno precizno verbalizovanje iskustva izdvajanja i varijacije. Upravo zajedničkim jezikom, pojedinac se od rane dobi susreće sa lingvističkim obrascem koji u prvom redu proizvodi društvene, a ne individualne simbole, pri čemu, instrument komunikacije, snažno pojačava inicijalno, društvenim razlozima motivisano, pretpostavljanje ovog vida jezičke upotrebe.

Bazil Bernstajn¹

Kao što je pokazano na primeru Rajtove (Will Wright) upotrebe strukturalizma u tumačenju vesterna kao mita, problem razumevanja ovakvog njegovog karaktera usko je povezan sa pitanjem ideološkog funkcionisanja u samom jeziku, kao sredstva komunikacije (u širem smislu, svake vrste komunikacije) u nekom društvu. Radi se o tome da se ovo ideološko funkcionisanje odvija u simboličkom hijerarhizovanju i određivanju stvari sveta u kojem živimo, a ono se može shvatiti kao svojstveno jeziku kao takvom (njegovom ustrojstvu kojim se neizbežno stvarnost simbolički *prevodi*) ili kao posledica društvenih i ideoloških faktora kojima se na konkretniji način prilagođava upotreba jezika. Sociolingvistički pristup svakako ističe značaj ovog drugog, no pretpostavke i zaključci ove teorije ne bi bili mogući bez doprinosa lingvista koji su jezik posmatrali kao nezavisnu činjenicu (što on donekle i jeste). Zato ćemo se u najkraćim crtama osvrnuti na put koji je morao biti pređen da bi sociolingvistika mogla dati svoj odgovor na ovo pitanje.

Bavljenje ideološkom funkcijom govora podrazumeva osvrst na bazično pitanje odnosa jezika i stvarnosti. Sa *jezičkim zaokretom* kojim je uvedena problematizacija ovog pitanja u nauke i filozofiju, prihvaćeno je shvatanje o aktivnoj i neizbežnoj ulozi jezika u čovekovom odnosu prema stvarnosti. Naglasak je bio na zapažanju da jezik nije, kako se to dugo vremena smatralo, puko sredstvo za prenošenje objektivnih činjenica o svetu, već da on na osnovu samih pravila koja ga konstituišu, uveliko određuje način obrade, a samim tim i percepcije činjenica. Kako se o ovom problemu izrazio jedan od rodonačelnika hipoteze jezičkog relativizma: „Mi rasecemo i organizujemo raspored i tok događaja onako kako to činimo u velikoj meri zato što kroz naš maternji jezik pristupamo sporazumu da činimo tako, a ne zato što je sama priroda segmentovana na upravo taj način, dostupan svačijem viđenju.“²

Ovakvo stanovište imalo je niz konsekvenci, a što se tiče veze sa ideologijom, upućivalo je na zaključak da specifični način obrade činjenica u nekom jeziku nikada nije ideološki neutralan, da se koreni ideologije nalaze upravo tu, u načinu na koji neki određeni jezik funkcioniše. Dok je shvatanje o ovoj uslovljenosti čovekovog viđenja sveta jezikom vodilo, sa jedne strane, pretpostavkama o ulozi specifičnog gramatičkog ustrojstva različitih jezičkih grupa u određivanju opštih usmerenja nekog društva, marksistička misao je, sa druge strane, društvene procese pretpostavila samokonstituišućim pravilima jezika. Ovaj prelaz od pretpostavki o univerzalnom problemu uloge jezika u čovekovom odnosu prema svetu ka viđenju njegove uloge u sklopu društvenih odnosa, predstavljao je korak dalje ka utvrđivanju ideološke uloge jezika kao takvog.

¹ Bazil Bernstajn, *Jezik i društvene klase*, Beograd, BIGZ, 1979, 31–32.

² Bendžamin Li Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, Beograd, BIGZ, 1979, 163.

Ideologija je, dakle, mogla biti shvaćena u najširem smislu, kako to čini marksistička teorija, kao nezaobilazni činilac u svakom vidu društvene komunikacije, ili kao pokretač određenog društva ka njegovim specifičnim ciljevima, kao posrednik između doživljaja sveta i konkretnih usmerenja nekog društva. No, prelaz od ovakvih isuviše uopštenih shvatanja ka konkretnom ispitivanju načina na koji jezik kao posrednik u spoznaji stvarnosti igra ideološku ulogu, poduhvat je koji je među prvima preduzeo sociolog dirkemovske orijentacije, Bazil Bernstajn (Basil Bernstein). Pitanje se moglo postaviti i na sledeći način: ako je poznato da jedan isti jezik može biti na usluzi različitim, pa i međusobno oštro suprotstavljenim ideologijama, znači li to da do promene dolazi samo na nivou značenja, dok baza ostaje nepromenjena, ili se, pritom, i baza, način upotrebe jezika, menja? Ako dolazi do promene i na planu baze, na koji način je to povezano sa društvenim procesima, kao uslovljavajućim faktorom za delovanje ideologije? Bernstajn je pokušao na to pitanje da odgovori primenom Sapirove (Edward Sapir) hipoteze na planu društvenih odnosa, nastojeći na taj način da prevaziđe propuste do kojih je, kako zapaža Meri Daglas (Mary Douglas), došlo sa obe strane – dok su Vorf (Benjamin Lee Whorf) i drugi Sapirovi učenici „jezik posmatrali kao nezavisni kulturni činilac, i propustili da povežu njegov formalni obrazac sa strukturom društvenih odnosa“,³ dotle njegovi savremenici sociolozi „često zapostavljaju činjenicu da ljudi govore“.⁴

U stvari, ovo dovođenje u vezu načina funkcionisanja jezika sa društvenim odnosima, predstavljalo je udaljavanje od čisto jezičkih pitanja. Bernstajna ne zanima problem ideološke funkcije jezika po sebi, kao što je slučaj kod Bahtina (Mihail Mihailovič), niti pitanje uloge različitih jezika u građenju specifičnih pogleda na svet, koje je zanimalo Vorfa. Bernstajn ne upoređuje različite jezike već ispituje različite upotrebe jednog istog (engleskog) jezika u okvirima modernog, kapitalističkog društva, zavisno od različitih socijalnih sredina. Njegovo je polazište obrnuto od polazišta njegovih prethodnika i moglo bi se reći, više materijalističko. On se ne bavi pitanjem da li neki jezik, zahvaljujući samom svom ustrojstvu, uslovljava određena ideološka i druga usmerenja društva koje ga upotrebljava, već pitanjem na koji način društvo, odnosno, različite društvene sredine, prilagođavaju postojeći jezik svojim ideološkim i drugim potrebama.

Bernstajnova polazna ideja je da u modernom kapitalističkom društvu postoje dva osnovna govorna koda, koji kao takvi odgovaraju tipovima dve osnovne društvene sredine u ovom sistemu. Prva od ovih sredina jeste ona koja još uvek opstaje i čini važan segment kapitalističkog društva, mada je zapravo istorijski prevaziđena. To je sredina koja sve svoje vrednosti i pravila duguje tradiciji. Nju je oblikovao čvrst patrijarhalan moral koji ju je učinio stubom kapitalizma, sistema koji će je najzad prevazići. Šireći se izvan svojih prvobitnih granica, ona je nastavila da daje svoj doprinos kao jaka konzervativna struja u urbanim sredinama, a posebno kroz specifične profesije koje zahtevaju tradicionalan moral. Druga sredina je tipično urbana, nastala, uopšteno govoreći, iz redova dece ili unuka predstavnika prethodne grupe. Iskorenjenost iz lokalne sredine, obrazovanje i izbor profesija, ovde su uzroci gubljenja patrijarhalnih vrednosti. Nasuprot podređenosti zajednici koja karakteriše prethodni tip, ovde se kao glavne vrednosti ističu individualizam i nezavisnost.

Šta, prema tome, karakteriše govorne kodove ovih različitih društvenih sredina? Oni su, što je sasvim logično, direktno povezani sa njihovim funkcionalnim potrebama. U prvoj: „(...) svi govornici imaju pristup istim fundamentalnim pretpostavkama; u ovoj kategoriji, svaka izjava je u čvrstoj službi potvrđivanja poretka društva. U ovom slučaju govor ima funkciju očuvanja solidarnosti – funkciju veoma sličnu religiji, onako kako ju je Dirkem video da funkcioniše u primitivnom društvu. Druga kategorija, kako je vidi Bernstajn, koristi se u društvenim situacijama

³ Meri Daglas, *Prirodni simboli*, Novi Sad–Podgorica, Svetovi–Oktoih, 1994, 44.

⁴ Ibid. 44.

u kojima govornici ne prihvataju ili ne znaju tuđe fundamentalne pretpostavke. Tada je primarna funkcija jezika ekspliciranje jedinstvenih opažanja pojedinca i premošćavanje razlika između polaznih pretpostavki.⁵

Na koji način dolazi do prilagođavanja jezika specifičnim potrebama ovih socijalnih sredina? Ovde na snagu stupa ona važna osobina jezika koju su isticali Sapir i njegovi učenici, da on izdvajanjem određenih segmenata stvarnosti utiče na našu percepciju iste, kao i to da ovo izdvajanje nikada nije ideološki neutralno. Kako Bernstajna interesuje konkretna veza sa socijalnim grupama, on se usredsređuje na istraživanje načina na koje one koriste jezik u tu svrhu. Mogli bismo podvući sledeću analogiju: kao što jezik izdvaja iz stvarnosti segmente za funkcionalne i ideološke potrebe jednog društva, tako svaka društvena grupa koristi jezik izdvajajući iz stvarnosti ono što je za nju posebno bitno. Samim tim, percepcije stvarnosti razlikovaće se zavisno od toga kom tipu društvene sredine pojedinac pripada: „Različiti govorni sistemi ili kodovi stvaraju za svoje govornike različite stepene relevantnosti i odnosa. Iskustvo govornika se tada može transformisati onim što se u različitim govornim sistemima smatra značajnim ili relevantnim. Dok dete uči da govori, ili, rečima koje ću ovde koristiti, uči specifične kodove koji regulišu njegovo verbalno umeće, ono uči i o zahtevima okružujuće socijalne strukture. (...) Socijalna struktura ovako postaje sub-stratum detetovog iskustva posredstvom raznovrsnih posledica jezičkog procesa. Sa ove tačke gledanja, svaki put kad dete govori ili sluša, društvena struktura se u njemu potvrđuje a njegov društveni identitet oblikuje.“⁶

Bernstajn, dakle, uvodi dva osnovna govorna koda koji odgovaraju ovim tipovima društvenih sredina. To su suženi (ograničeni) i razrađeni (elaborirani) kod. Sa funkcionalne strane, oni se razlikuju po načinu organizacije i mogućnostima upotrebe sintaktičkih alternativa. U ograničenom kodu njihova je organizacija čvrsta, a izbor sužen, što se sa prelaskom u razrađeni kod menja. Ovo je direktno povezano sa ideološkom ulogom govora. Čvrsta i predvidljiva struktura ograničenog govornog koda rezultat je načina delovanja i mišljenja u okvirima autoritativnog sistema, koji zahteva potpunu privrženost svojih članova. Ovde je veza sa ideologijom očigledna. U slučaju razrađenog koda, „njegova primarna funkcija je da organizuje misaone procese, razlikuje i kombinuje ideje“, što se pokazuje kao potencijalna pretnja uvreženoj ideologiji: „U svojoj ekstremnijoj, elaboriranijoj formi, on je toliko nevezan sa normalnom društvenom strukturom da može da njom dominira i da zahteva da se društvena grupa strukturira oko govora, kao što je to slučaj kod univerzitetskih predavanja.“⁷

No, razrađeni kod svojom većom slobodom u načinu građenja misaonih procesa može da zavara, delujući kao potpuno nezavisan od društvenih struktura. Činjenica je, međutim, da on ne samo da je proizašao iz društvenih uslova karakterističnih za moderni kapitalizam, već i predstavlja polje u kome se razvija ideologija ovog sistema. Tako, ovde ne treba da zavara odsustvo privrženosti kakvu nalazimo u ograničenom kodu: „Suštinski je shvatiti da je razrađeni kod proizvod podele rada. Što je više diferenciran društveni sistem, što je više specijalizovano donošenje odluka – to je veća potreba za eksplicitnim tokovima komunikacije koja se tiče različitih vrsta politika i njihovih posledica. Zahtevi industrijskog sistema izlažu velikom pritisku obrazovanje da proizvodi sve više verbalno artikulisanih ljudi kojima će biti dodeljene preduzetničke uloge.“⁸

Drugim rečima, savremenim kapitalističkim uslovima ograničeni kod funkcionalno ne odgovara, osim u slučaju pojedinih profesija; pripadnici društvenih sredina u kojima on dominira pre će pokazati nesposobnost u preuzimanju tipičnih funkcija za ovaj sistem. Uslovi savremenog

⁵ Ibid. 45.

⁶ Bazil Bernstajn, „Sociolingvistički prilaz socijalizaciji“, cit. u: Meri Daglas, *Prirodni simboli*, op. cit. 45–46.

⁷ Ibid. 46.

⁸ Ibid. 46.

društva nameću potrebu za ljudima koji će brzo misliti i delati; što se tiče njihove ideološke podrške, ona nije nešto na čemu se neophodno insistira.

Konkretno istraživanje načina na koje se govorni kodovi, i preko njih slika stvarnosti, izgrađuju u odgovarajućim društvenim grupama, Bernstajn je sproveo kroz intervju sa roditeljima iz različitih socijalnih sredina. Tako je on, pošavši od porodice kao osnovnog stuba društvene kontrole, odredio dva tipa koji odgovaraju tipovima društvenih sredina o kojima je reč. To su poziciona i lična porodica. Suština je u tome da u prvoj, preko odgovarajućeg govornog koda, dete uči o svetu i svom mestu u njemu na osnovu veza sa društvenim obrascima. Odgovori koje ono dobija obeshrabruju razvoj njegovih intelektualnih i emotivnih sklonosti. Njegovo znanje o svetu, ili njegova slika sveta uvek će biti u vezi sa vrednostima koje su nametnute *odozgo*, od strane vladajuće društvene ideologije: „Dok dete raste, njegovo iskustvo popunjava matricu uloga koju imaju različite kategorije; sticanje pojmova o dobru i zlu uslovljeno je datom strukturom; dete sebe vidi samo u odnosu na tu strukturu.“⁹

Sa druge strane, u ličnim porodicama dete se podstiče na individualnost; ono se uči da sebe posmatra ne u odnosu na društveni sistem, već kao jedinstvenu, nezavisnu ličnost. Drugim rečima, ono se podstiče da razvija svoju osobenost, kako na intelektualnom, tako i na emotivnom planu. Osnovni razlog za ovakav način vaspitanja Bernstajn vidi u bojazni roditelja za detetovu budućnost u svetu koji se stalno menja, gde je: „(...) obrazovanje jedina propusnica za ostanak u krugu privilegovanih. Dete se obrazuje za promenljivu društvenu okolinu. Dok se njegovi roditelji sele iz grada u grad, ili iz jedne zemlje u drugu iz potrebe za profesionalnom mobilnošću, dete odrasta u porodičnom sistemu koji je relativno nestrukturiran i predstavlja zbirku jedinstvenih osećanja i potreba. Učenje o pojmovima dobra i zla povezano je sa njegovim reakcijama na ta osećanja.“¹⁰

Povodom pitanja razlike u shvatanju etičkih vrednosti u ovim dvema grupama, Daglasova u ovom prelasku na lični tip porodice vidi osnovni uzrok udaljavanja od rituala ka etici. To zapravo znači razvoj mogućnosti izgrađivanja etičkih vrednosti nezavisno od dominantne ideologije. Postaje moguće, ukoliko se nađe za shodno, zauzeti izrazito kritičan stav prema sopstvenom društvu, naciji ili bilo kom tipu grupe sa kojom se deli pripadnost.

Kao što je pokazano, sociolingvistika je bazično usmerena na svakodnevni verbalni govor, te u tom kontekstu treba shvatiti vezu između ideologije i načina upotrebe govora na koju se ukazuje, kao i na njihovu društvenu uslovljenost. Primena ove teorije na tematske i stilske odlike filmskih narativa moguća je zahvaljujući njihovoj podređenosti jeziku kao takvom (jezik filma kao kvazilingvistička praksa), te je treba sagledati kao nastavljanje na tradiciju njihovog *prevođenja* na tekst, koja je započela sa Rolanom Bartom (Roland Barthes). Potrebno je, pritom, voditi računa o specifičnom načinu komunikacije kao i o ideološkoj ulozi filmske (žanr) umetnosti, po čemu se one bitno razlikuju od svakodnevnog govora. No, pre toga ćemo se, radi postavljanja predmeta sociolingvističke teorije u istorijski kontekst – što će nam omogućiti širi pogled na razvoj predstava američkog *divljaka* u Zapadnoj kulturi – osvrnuti na neke bitne odlike istorijskog razvoja ideologije u modernom društvu.

⁹ Ibid. 47.

¹⁰ Ibid. 51.

Predmet sociolingvistike u kontekstu istorijskog razvoja ideologije

Kada zajednica postane meta napada, spoljašnja opasnost podstiče unutrašnju solidarnost. Kada je iznutra ugroze neposlušni pojedinci, sve se može završiti kažnjavanjem, čime se struktura javno potvrđuje. Međutim, struktura ponekad samu sebe razara. (...) Možda možemo reći da su svi društveni sistemi izgrađeni na protivrečnosti i da, u izvesnom smislu, ratuju sa samima sobom.

Meri Daglas¹¹

Kao što se može videti iz prethodnog osvrta, sociolingvistički pristup pitanjima ideologije zasniva se na razlikovanju dva međusobno suprotstavljena tipa ideologije u modernom kapitalističkom društvu, proizašla iz različitih tipova društvenih sredina. Na koji god način da ih definišemo, isticanjem nekih njihovih značajnih karakteristika (na primer, konzervativizam, kolektivizam i tradicionalizam, sa jedne strane i individualizam, savremenost, sa druge), mora se imati u vidu istorijska uslovljenost njihovog razvoja. To je ono na šta i Bernstajn ukazuje razlikovanjem pozicionog i ličnog tipa društvenih sredina, preko kojih se, čak i onda kada se javljaju istovremeno, odražava istorijski razvoj modernog i savremenog sveta. Razumevanje suprotnih predstava *divljaka* u vesternu, kao i uopšte u Zapadnoj kulturi, takođe je u tesnoj vezi sa razumevanjem ovog istorijskog razvoja ideologije. Zato ćemo se ukratko osvrnuti na one njegove osobine koje će omogućiti jasnije shvatanje doprinosa koji se može očekivati od sociolingvističkog pristupa ovom pitanju.

Apsolutno razlikovanje dobra i zla u korist sopstvenog društva (*nas* naspram *njih*) je ono na čemu se bazira ideološka odbrana svakog društva u njegovom sukobu (bilo koje vrste) sa drugim društvima. Na prvi pogled, čini se da je ovakav raspored uloga *dobrih* i *zlih* nepromenljiv: kako bi se inače ostvarivala odbranbena funkcija ideologije?¹² Kako se onda da objasniti suprotna pojava, koja se tiče ideološke uloge pozitivnih, (po cenu unižavanja *nas*), predstava Drugog? Za razliku od obrnutog slučaja, ovde ideološka uloga nije tako očigledna; štaviše, takvo prikazivanje može na prvi pogled izgledati kao anti-ideološko. No, ukoliko su i ovakve predstave zasnovane na pojednostavljenom, apsolutizovanom viđenju *dobrih* i *zlih*, onda se i tu radi o ideološkom govoru, ma koliko da njegova funkcija može da odudara od funkcija dominantnih, tradicionalnih ideoloških diskursa.

Uopšteno govoreći, izgleda da, dok god postoji idealizovano viđenje sopstvenog društva (na primer, veličanje dostignuća epohe kojoj se pripada, ili vrednosti tradicije, nacionalizam), ne postoji izražena potreba da se neki drugi, udaljeni svet idealizuje – osim u slučajevima istovremene idealizacije, recimo povezivanja aktuelnog stanja sa mitskom prošalošću. Međutim, kada takvo afirmativno viđenje sopstvenog sveta iz nekog razloga biva zamenjeno suprotnim, lako se može javiti potreba da se neki drugi, istorijski i kulturološki udaljen, različit svet idealizuje. U oba slučaja radi se o idealizaciji, o potrebi da se odbrani smisao sveta: kroz potvrdu izuzetnosti društva kome se pripada, ili, recimo, putem ideje univerzalnog humanizma koji prethodi i prevazilazi zatečeno stanje civilizacije.

Pokušamo li ustanoviti razliku između ovih idealizacija, poći ćemo od očigledne razlike u stavu koji se zauzima prema sopstvenom društvu/svetu. U prvom slučaju, radi se o osećanju

¹¹ Meri Daglas, *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2001, 189.

¹² Iz tog razloga se ponekad i dovodila u pitanje sudbina ideologije nakon sloma velikih modernističkih ideologija, kada su se društveni sistemi, ideološki zasnovani na kriterijumima apsolutnog razlikovanja, pokazali neodrživim.

vernosti, pripadnosti društvu ili naciji, a u drugom o postojanju izrazito kritičnog stava, pa i o buntovništvu i svojevršnom otuđenju.

Sagledan u kontekstu istorijskog razvoja ideologije, preokret uloga *dobrih* i *zlih* o kojem govorimo, pokazuje se kao izraz savremenog individualizma. Jedna od njegovih specifičnosti u odnosu na ideologije prethodnih epoha leži u odbacivanju pokornosti društvu kao vrline po sebi. Preokretanje vrednosti u korist Drugog, a na štetu *nas* tako postaje ne samo moguće, već u izvesnim slučajevima i poželjno, kao navodna potvrda nezavisnog, kritičkog mišljenja. Svakako, moguće je zauzeti kritičan stav prema sopstvenom društvu i opredeliti se etički za Drugog i onda kada se takav izbor, na osnovu činjenica kojima se raspolaze, učini opravdanim. Individualizam, u čijem okrilju je pre svega moguć takav stav, bi se u tom slučaju pokazao ne toliko kao ideologija, već kao egzistencijalna platforma za svaki nezavisni sistem mišljenja. Jedini kriterijum za ustanovljavanje razlike bio bi u tome da li je navedeni stav zaista izraz napora ka objektivnom promišljanju ili i za njega važi sindrom *crnih i belih šešira*.¹³

Pomislilo bi se da moć takvog nezavisnog prosuđivanja leži izvan svake ideologije, u sposobnosti direktnog uvida. No, razvoj nezavisnog mišljenja ipak moramo dovesti u vezu sa opštim razvojem društva, s obzirom na uticaj koji progres, u svojim različitim vidovima, vrši na kulturnu svest. Prema tome, spremnost na zauzimanje radikalnog kritičkog stava, bilo kao nastojanje ka objektivnom viđenju, bilo u svom izrazito ideološkom obliku, posledica je istorijskog razvoja.¹⁴ S jedne strane, ona je njime omogućena, dok mu sa druge i ideološki služi, u svrhu potvrde prevazilaženja.

Kao takva, ona svakako mora imati odgovarajuću ulogu u društvu, te se jedino postavlja pitanje razlike između ranijih epoha i savremenog doba. Ako ideologiju definišemo na standardni način, kao sekularni sistem verovanja „koji služi da pokrene političku akciju bez referenci na metafizičke vrednosti ili bića“¹⁵, onda njen uspon svakako moramo dovesti u vezu sa razvojem modernog, industrijskog doba. Tako govorimo o Eri ideologija, čiji vrhunac predstavljaju revolucionarni pokreti kasnog devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka. Slom ovih pokreta značio je, po nekim autorima, ne samo kraj ere ideologije, već i same ideologije. No, ako je nakon tog sloma u stvari došlo do punog oslobađanja i društvene artikulacije jedne od tekovina modernih ideologija – individualizma, možemo prihvatiti da je upravo to dominantni oblik savremene ideologije.¹⁶

Društvena primenljivost individualizma kao ideologije zasnovane na suprotstavljanju individue determinizmu sveta, odnosno društva, nagoveštava jednu specifičnost savremenog doba u odnosu na ranije epohe. U tom smislu, mogli bismo možda i izbeći strogo odvajanje ere ideologija od prethodećih perioda religijsko-mitske svesti i sve ih zajedno suprotstaviti savremenom dobu. Bilo da govorimo o plemenskom društvu, srednjovekovnoj državi ili o modernim ideologijama, uprkos svim očiglednim razlikama među njima, (posebno što se tiče poslednjeg), kao njihova

¹³ Izraz pozajmljen iz anglo-američkog žargona (*black and white hats*), koji se odnosi na stereotipne vizuelne prikaze junaka i negativaca u klasičnom vesternu. Videti, na primer, u: Harold Rabinowitz, *Black Hats and White Hats: Heroes and Villains of the West*, London, Metro Books, 1996.

¹⁴ Odlučujuću ulogu duha Reformacije za zasnivanje humanizma i individualizma Čarls Tejlor (Charles Taylor) objašnjava, u skladu sa Dimonovim (Louis Dumont) prepoznavanjem korena Zapadnog individualizma u ranom hrišćanskom asketizmu, kao poziv za povratak izvornom, nehijerarhizovanom hrišćanstvu i podsticanje osećaja lične odgovornosti pred Bogom: „Ipak, novo shvatanje je polako napredovalo. A sa njim i određena individuacija. (...) Čitava dimenzija odgovora na poziv, Sud, preobražaj, odnosi se na individualnu odgovornost. (...) ova nova okrenutost ka smrti (je) preuzela osnovne oblike duhovnosti manjine monaha i asketa iz drevnog doba.“; Čarls Tejlor, *Doba sekularizacije*, Beograd, Službeni glasnik, 2011, 78.

¹⁵ John B. Thompson, *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*, Palo Alto, USA, Stanford University Press, 1990, 77.

¹⁶ Videti u: Luj Dimon, *Ogledi o individualizmu: antropološki pristup modernoj ideologiji*, Beograd, CLIO, 2004.

zajednička osobina može se prepoznati osnovna odbranbena uloga ideologije. Izgleda da jedino u savremenom društvu spremnost na kritiku i distanciranje od barem jednog dela vrednosnih pravila sopstvenog društva kakvo omogućuje individualizam može da bude sasvim prihvaćeno. Kao ilustraciju toga, uzmimo činjenicu da je spremnost na izražavanje kritičkog mišljenja u mnogim sferama savremenog života očekivana i poželjna stvar, dok je u ranijim epohama u mnogim slučajevima moglo biti shvaćeno jedino kao neverstvo, poziv na pobunu. U tom pogledu, ni moderne ideologije često nisu pokazivale veću fleksibilnost od onih ranijih. Sa druge strane, rađanje modernih ideologija je bilo omogućeno upravo zahvaljujući njihovom ulogu u individualizmu, koji ih je na kraju i nadživio. Tako možemo pratiti razvojnu liniju ideologije od holističkih ka individualizmu, gde moderne ideologije, sa svojim protivurečnostima (na primer, *religijski dogmatizam* nekih materijalističkih i marksističkih ideja), predstavljaju neku vrstu prelazne faze.

Iako se, u skladu sa činjenicama istorijskog razvoja ideologije, presudan značaj vremenskog faktora ne sme dovesti u pitanje, mora se uzeti u obzir i to da se smena ideologija ne događa u savršenom skladu sa njim. To nas upućuje da potražimo društvene činioce koji ovde igraju ulogu, a koji u principu – prema istorijskom razvoju – ali ne nužno i bukvalno, prate vremenski tok. Takvi krupni društveni događaji u modernom Zapadnom svetu su, na primer, prelazak sa sela u gradove i sa tim povezane promene profesija i stepena obrazovanosti. Jasno je da se radi o činocijama koji se smenjuju u skladu sa protokom vremena, ali to je u svakom slučaju dug i neujednačen proces, što omogućava da u jednom istom trenutku oba tipa ideologije budu jednako na snazi.

Ukoliko uporedimo ove suprotstavljene tipove ideologije vezane za odgovarajuće društvene sredine, odmah će nam se ukazati neke razlike među njima: podložnost autoritetima, privrženost zajednici sa jedne strane i individualizam, nezavisniji način razmišljanja, sa druge strane. Oba se pojavljuju kao izrazi dva različita, sistematski artikulisana diskursa: činjenica da su iz njih proizašle tako različite predstave ukazuje na postojanje složenog diskurzivnog aparata koji stvarnost transformiše za ideološke potrebe.

U strukturalističkom čitanju vesterne kao mita, odgovor na pitanje suprotstavljenih predstava *dobrih i zlih* je delimično već bio dat: ako organizacija stvarnosti preko parova binarnih opozicija predstavlja univerzalno pravilo, kako je smatrao Levi-Stros (Claude Lévi-Strauss), to ni u kom slučaju ne podrazumeva nepromenljivost izabranih predmeta koji u datom odnosu obrazuju neku opoziciju. Tako, prema ovoj teoriji, u potpunom preokretanju uloga strana koje predstavljaju dobro i zlo nema ničeg neobičnog. Drastični, neočekivani obrt se pokazuje kao potvrda univerzalnog pravila funkcionisanja ljudskog uma.

No, ovde se uočava ono što se i inače pokazalo kao problem u vezi primenljivosti strukturalizma na društvene i kulturne fenomene: njegova nespremnost da mentalne tvorevine shvati u dinamičkoj vezi sa njihovim društvenim kontekstom, mimo čvrstog pravila prožimanja struktura. Tako je došlo do propusta da se mitski govor prepozna u njegovoj aktivnoj društvenoj ulozi, „kao konceptualni odgovor na zahteve za ljudskim delovanjem u društvenoj situaciji.“¹⁷

Sledeći korak bi, prema tome, morao da bude odgovor na pitanje kakva je veza ovakvih obrta sa ideologijom. Ako su oni u potpunosti u skladu sa osnovnim mentalnim procesima viđenja sveta putem binarnih opozicija, koji su to društveni faktori koji određuju na koji će se način ovi obrti odvijati? Držeći se osnovne pretpostavke strukturalizma o opštoj mentalnoj predodređenosti za mitski govor, zaključićemo da se raspored uloga u sistemu binarnih opozicija na koji je ljudska misao predodređena ostvaruje na način na koji dati društveni uslovi najpre omogućuju. Tako ćemo pretpostaviti da su različiti društveni uslovi odgovorni za potpuni preokret u vrednovanju *nas* i Drugog.

¹⁷ Will Wright, *Six Guns and Society: A Structural Study of the Western*, Berkeley, University of California Press, 1977, 17.

U prilog ovoj pretpostavci ide već i opšti utisak koji se stiče kao odgovor na dato pitanje: u slabije razvijenim zajednicama, sa niskim tehnološkim i obrazovnim standardom, kao i u onim koje, bez obzira na tehnološki razvoj, održava jak autoritativni sistem, uloga *dobrih* biće rezervisana za *nas*; u takvim okolnostima čini se da je daleko manje mesta za odbacivanje jake odbrambene uloge ideologije. U razvijenim, urbanim zajednicama, čiji su članovi obrazovaniji i slobodniji od autoritativnih pritisaka, pre će doći do ovog preokreta. Uporedo sa faktorima koji se tiču materijalnih mogućnosti, verovatno je da u razlikama među ovakvim tipovima zajednica leži i dodatna motivisanost za odgovarajući raspored uloga: etička predodređenost. Tako se da naslutiti da društvo, kroz materijalno i mentalno uslovljavanje i usmeravanje, vrši odlučujući uticaj na raspored uloga u navedenom odnosu.

Sledeće pitanje koje proizilazi iz prethodne pretpostavke je da li predodređenost različitih tipova zajednica za jedan ili drugi vid mitskog govora ima i neke veze sa načinima upotrebe govora u njima ili se jednostavno radi o različitom vrednovanju u okvirima istog načina upotrebe govora. I ovde sve govori u prilog tvrdnji o različitim upotrebama govora: dovoljno je, recimo, uporediti retoriku institucija kao što su vojska ili crkva sa onom koja vlada u umetničkim ili univerzitetskim krugovima. Tako nas put logično vodi do sociolingvistike, teorije koja nastoji da utvrdi vezu između načina upotrebe govora i društvenih prilika u različitim tipovima zajednica.

Šta se, na osnovu gore iznetog, može zaključiti o primenljivosti sociolingvistike na pitanja ideologije vesterna, a posebno na temu kojom se ovde bavimo? Ponovimo, najpre, da sociolingvistički pristup, zahvaljujući usmerenosti ove teorije ka pitanjima ideološke upotrebe jezika, predstavlja nadovezivanje na ideološke analize vesterna kao savremenog, popularnog oblika mitskog govora. Kao što smo pokazali na primeru Rajtovog bavljenja vesternom, takve analize moraju imati u vidu ideološku upotrebu jezika kao aktivne komunikacije društva i njegovih članova u cilju simboličkog i ideološkog uređenja sveta i odnosa u njemu. Sociolingvistika nam, zahvaljujući svojim nastojanjima da otkrije govorne kodove različitih društvenih sredina, može pomoći da se ovakvo funkcionisanje jezika preciznije odredi. Definicija govornih kodova i društvenih sredina iz kojih ovi poniču, pritom, omogućuje da se ova teorija adekvatno primeni na pitanje ideološke uloge konflikta divljak/civilizacija u vesternu.

Pitanje uslovljenosti načina jezičke simboličke klasifikacije sveta društveno-ideološkim faktorima povlači za sobom i pitanje da li se, s obzirom na ove faktore, radi o upotrebama različitih vrsta govora i umetničkih načina predstavljanja ili ne. Odgovor koji sociolingvistika daje glasi da se način upotrebe govora može shvatiti kao direktan odraz ideološko-društvenih prilika. Primeњena na jezike popularnih umetnosti, ova teorija će nam, stoga, pomoći da razumemo različite vrste govora u njima kao izraze različitih društveno-ideoloških prilika i stremljenja. Tako ćemo promenljivost uloga u konfliktu civilizacija/divljak u vesternu moći da sagledamo ne samo kao suprotstavljena ideološka shvatanja, već i s obzirom na različite načine umetničkog (stilsko-narativnog) izražavanja različitih ideologija.

Prema tome, sociolingvistički pristup vesternu u ovoj studiji zasnivaće se na prepoznavanju veze različitih društveno-ideoloških uslova sa suprotstavljenim shvatanjima binarne opozicije divljak/civilizacija, kao i različitim načinima (stilsko-jezičkim) njihovog ispoljavanja. To ukazuje na specifičnu prirodu ove opozicije da ona, u različitim društvenim kontekstima, može biti shvaćena na dva potpuno suprotstavljena načina. Istina, i u drugim slučajevima odnos *nas* i *njih* može biti određen zauzimanjem krajnjih, isključivih stavova. Što se veličanja *nas* i odbacivanja Drugog tiče, to je uglavnom univerzalna pojava konzervativne ideološke samoodbrane. Ali opozicija

divljak/civilizacija, uprkos istorijskom kontekstu u koji se smešta, nosi i takvu mogućnost čitanja koja omogućuje zauzimanje obrnutog ideološkog stava, kao malo koji vid sukoba. Razlog tome je, svakako, u specifičnoj višestrukosti značenja datih pojmova. Nema definitivnog slaganja oko vrednosne ocene civilizacije: u krajnjim, pojednostavljenim tumačenjima, ona za neke predstavlja napredak, trijumf ljudskosti nad varvarskom prošlošću i divljom prirodom, dok je za druge pad iz stanja izvorne čistote čovekovog jedinstva sa prirodom u stanje otuđenosti i zla. Od izabranog stava o civilizaciji zavisi, svakako, i stav o njenoj suprotnosti – *divljaku*. Prema tome, *mi* i *oni* ovde nije moguće jednosmerno definisati kao u drugim slučajevima, pošto *mi* može da znači i univerzalističku identifikaciju sa *izvornim* čovekom, umesto istorijske. Tako nam se sukob shvatanja opozicije civilizacija/divljak predočava kao sukob dve ideologije u modernom društvu: konzervativnog, evro-američkog patriotizma i univerzalističkog idealizma. Kao takva, data opozicija predstavljaće idealan predmet za sociolingvističku teoriju koja, primenjena na antropologiju modernog i savremenog društva, različite načine upotrebe govora vidi upravo kao izraze takvih ideologija.

Literatura:

- Bernstajn, Bazil, *Jezik i društvene klase*, Beograd, BIGZ, 1979.
- Daglas, Meri, *Prirodni simboli*, Novi Sad–Podgorica, Svetovi–Oktoih, 1994.
- Daglas, Meri, *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2001.
- Dimon, Luj, *Ogledi o individualizmu: antropološki pristup modernoj ideologiji*, Beograd, CLIO, 2004.
- Tejlor, Čarls, *Doba sekularizacije*, Beograd, Službeni glasnik, 2011.
- Rabinowitz, Harold, *Black Hats and White Hats: Heroes and Villains of the West*, London, Metro Books, 1996.
- Thompson, B. John, *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*, Palo Alto, USA, Stanford University Press, 1990.
- Vorf, Bendžamin Li, *Jezik, misao i stvarnost*, Beograd, BIGZ, 1979.
- Wright, Will, *Six Guns and Society: A Structural Study of the Western*, Berkeley, University of California Press, 1977.

Sociolinguistic Approaches to the Ideology

Summary: In the thesis named *The Savage against Civilization: the Sociolinguistic Analysis of Images of Native Americans in Western* is given a specific approach to research of the ideological and stylistic characteristics of images of the Indians and Indian wars in classical and contemporary Western, as well as their connections with appropriate social conditions. Besides the analysis of the chosen movies, this research required: 1) an insight into a historical causality of given images and into their genealogy; 2) an insight into their function in the context of a popular movie genre; 3) the review of a sociolinguistic theory of Basil Bernstein and of its anthropological application in the work of Mary Douglas; 4) finding a way of using a sociolinguistic theory on the film language. The basic concepts of Bernstein's theory – studies about the two speech codes (restricted and elaborated), which are conditioned by different social circumstances and are conducive to different ideologies – here are applied on mostly mutually opposing views of Indians-whites conflicts in classical and contemporary Western. As examples for classical Western I used those from John Ford's movies (*Stagecoach*, *Rio Grande*, *Fort Apache*, *She Wore a Yellow Ribbon*, *The Searchers*, *Cheyenne Autumn*), and for those from contemporary Western, after the precursors from fifties (*Broken Arrow*, *Apache*) I took revisionist movies from 1970 (*Little Big Man*, *Soldier Blue*) and post-revisionist Western *Dances with Wolves*. The thematic and sociolinguistic analysis of images from these movies confirmed a rule which can be also seen in some images from the past centuries: a *noble savage* and a *bad savage* persist as opposition to Western civilization throughout different periods of the genre, changing some of their characteristics in accordance with the historical context. Furthermore, the assumption about the crucial importance of the style usage in shaping of different ideological views was confirmed in accordance with a sociolinguistic theory.

Keywords: sociolinguistics, ideology, language, speech codes, social environments, structuralism, individualism;